

districts with manifestations of rock subsidence processes and floods have the significantly lower coefficient.

Integral index of a total risk let us choose the zones of different degree of dangerous processes development on the territory of Dnipropetrovsk. The total evaluative map, which reflects the zones of the development of different degrees in dangerous exogenous processes (flood, subsidence of rock, hulling, erosive processes) is rendered.

УДК 911.5+551.1 (477.52)

Ганна ШЕВЧЕНКО

ФОРМУВАННЯ АНТРОПОГЕННИХ ЛАНДШАФТІВ В МЕЖАХ СУЧАСНОЇ ТЕРИТОРІЇ МІСТА СУМИ ЗА ІСТОРИЧНИЙ ЧАС

Територіальні сполучення взаємодіючих компонентів ландшафтної сфери утворювали у регіоні, що розглядається, складну мозаїчну систему ландшафтних комплексів. Їх сучасна структура є наслідком взаємодії природних процесів і господарської діяльності людини. Природні процеси мали ритмічний та спрямований характер, обумовлений коливанням кліматичних умов та особливостями тектонічного режиму Східноєвропейської платформи. У формуванні ландшафтів одну з найважливіших ролей відіграє літогенна основа. Сліди палеоландшафтів у вигляді відкладів девону, карбону, крейди, зокрема викопні рештки представників флори і фауни, свідчать про те, що клімат території в цей час був теплим і вологим.

Вирішальне значення у формуванні літогенної основи сучасних ландшафтів мали кайнозойські відклади, які представлені головним чином глауконітовими пісками, опокоподібними і глинистими породами, лесами і лесовидними суглинками. Точкою відрахунку у формуванні сучасних природних ландшафтів можна вважати Дніпровське зледеніння, яке обумовило строкатість четвертинних відкладів. Територія, на якій тепер розташоване місто Суми, знаходилася за межами зледеніння. Сучасні ландшафти остаточно сформувалися на початку неогенового – початку антропогенового періоду. Вважають, що на початку антропогенового періоду було лише дві природні зони: лісова і лісостепова. Протягом антропогенового періоду розвивалися два типи палеоландшафтів – холодні (льодовикові) і теплі (міжльодовикові). Вони мали різну тривалість і свої особливості.

У прильодовиковій смузі були поширені своєрідні болотно-тундрові, тундро-лучно-степові ландшафти з болотною рослинністю. На південь від краю льодовика були поширені холодні лісостепові й степові ландшафти. Несприятливі кліматичні умови призвели до майже повного зникнення деревної рослинності. Тільки в долинах річок збереглися сосна, береза та ін деревні породи. Ландшафти льодовикового періоду не мали чітких меж.

Прикладом міжльодовикового ландшафту можуть бути ті, що існували в прилуцький час. Він почався приблизно 110 і закінчився 80 тис. років тому. Природні умови прилуцького етапу дуже нагадували сучасні. Про це свідчать подібність ландшафтів, близькість їх меж [9].

На території дослідження були поширені лісові ландшафти з сосни і широколистяних лісів на бурих лісових, лучних і болотистих ґрунтах. Вони заходили далі на південь порівняно із сучасними. Клімат був теплим і вологішим, ніж тепер. Середньоліпнева температура досягала +20...+21 С. Безморозний період тривав приблизно 170 днів. Річна сума опадів коливалася від 700 до 600 мм [9].

Отже, вирішальне значення у формуванні корінних (природних) ландшафтів належить періоду дніпровського зледеніння, яке вплинуло на всі компоненти ландшафтів: обумовило строкатість літогенної основи, структуру і склад материнських порід, кліматичні умови, формування ґрунтів, рослинного покриву і тваринного світу. Навіть при досить високій

інтенсивності освоєння й перетворення, які відбувались в XIX – XX ст., основні компоненти природних ландшафтів не зазнали настільки корінних змін, щоб не враховувати їх при сучасному ландшафтному будівництві.

Сучасні ландшафти на території дослідження сформувались в період останнього зледеніння за відтинок часу близько 12 тисяч років, протягом яких кліматичні умови не були сталими. Але наступні зміни в розвитку ландшафтів на території міста неможливо зрозуміти, не враховуючи нового джерела їх розвитку – антропогенного, масштаби впливу якого на ландшафтні комплекси зростали відповідно до темпів заселення та освоєння території. Враховуючи те, що місто Суми розташоване на території заплави річки Псел та її приток Сумки і Стрільки (раніше – Суми і Сумки), ландшафтна структура повинна бути, і, очевидно, була на початку освоєння дуже різноманітною. Антропогенний вплив призводив до зменшення контрастності ландшафтних комплексів і в різні часи мав різний напрямок та інтенсивність.

На привласнювальному етапі розвитку суспільства (верхній палеоліт – мезоліт) вплив людини на ландшафт мав оборотний характер. Він не виходив за межі природних сукцесій і не супроводжувався докорінними змінами його структури. Людина на цьому етапі виступає як біологічний фактор розвитку ландшафтів, і її зв'язок з природою мав трофічний характер [9].

У зв'язку з недостатністю вивчення території оцінити роль антропогенного фактору на етапі привласнювального природокористування важко, адже на території міста не проводились пошуки стоянок, а можливі культурні шари тих часів могли бути знищені на наступних етапах освоєння території. З узагальнених досліджень відомо, що культурні шари стоянок пори палеоліту-мезоліту містять пилок рослин, стійких до витоптування, характеризуються неоднорідністю і значними порушеннями ґрунтового профілю тощо. Антропогенні ландшафти на цьому етапі представлені палеоселитебними комплексами. При цьому слід враховувати, що вплив людини на природу мав локальний характер у зв'язку з незначною кількістю населення.

Перехід до виробляючих галузей господарства (неоліт) значно посилив антропогенну трансформацію ландшафтів. Він охоплював спочатку долинно-річкові, а потім і вододільні типи місцевостей. В період неоліту, очевидно, на території міста теж не існувало постійного поселення, в усякому разі, археологічні дослідження в приміській зоні (с. Зелений Гай) показали наявність слідів поселень значно пізнішої, скіфської, доби [10]. Вже в II–I століттях до нашої ери та I столітті нашої ери на місці сучасного міста Суми було досить велике поселення, жителі якого займалися землеробством і скотарством. Природні ландшафти тих часів не піддавалися інтенсивному антропогенному впливу і зміни в них носили, швидше за все, оборотний характер.

Історики вважають, що у VII–X століттях через с. Зелений Гай пролягав один з важливих торгових шляхів, а поряд із зниклими містами Вир, В'яхань називають і Липовецьк – літописне місто, місцезнаходження якого деякі вчені ототожнюють із розташуванням сучасних Сум [10], доводячи, що полковник Герасим Кондратьєв, засновник Сум, використав зручне стратегічне положення і зупинив вибір на місці залишків древнього городища. Назва “Липовецьк” і підтверджені пізнішими літописами відомості про великі масиви липняків, які забезпечували традиційний бортницький промисел майже до початку XVIII ст., дозволяють схилитися до думки про те, що місцевість була значно більше заліснена. Але пізніше, за часів татаро-монгольської навали, розвиток краю занепадає, кількість населення зменшується і понад 300 років територія сучасного міста Суми залишається безлюдною. Очевидно, природно-антропогенні ландшафти за цей час майже повністю відновлюються. Цьому сприяє й те, що в заплавах природних комплексах обмін речовин і енергії проходить більш активно. Територія сучасного міста Суми знаходиться в межах Середньоруської лісостепової провінції, Сумсько-Глухівського округу, Псельсько-Ворсклинського фізико-географічного району. Корінні породи представлені в основному,

неогеновими відкладеннями полтавської свити – зеленуваті глини, піщаники, білі піски. Крейдові товщі залягають уздовж течії р.Псел на схід від м.Суми. Окремими клинами палеоген-неогенові відклади представлені алевритами, мергелями, супісками. Корінні породи розкриваються в долинах річок, ярах і кар'єрах. Четвертинні відклади представлені в основному лесами і лесовидними суглинками, потужність яких досягає іноді 20-25 м. У долинах річок акумулювалися древні і сучасні піски, супіски, суглинки.

Поверхня являє собою широкохвилясту або увалисто-балкову піднесену лесову рівнину. Долина Псла широка (до 13 км) і глибока. Правий берег піднесений, лівий терасований. Заплава Псла має ширину 2-4 км. Поверхня її гривиста, іноді зустрічаються вирівняні плоскі ділянки. У результаті палеогеографічних причин, особливостей рельєфу і клімату ґрунтовий покрив території міста, як і району взагалі, дуже строкатий. Залісненість фізико-географічного району досить висока і складає 15-25%, що дозволяє припустити набагато більшу залісненість на початку освоєння. Домінують кленово-липово-дубові ліси, в яких основною лісоутворюючою породою є дуб звичайний, другий ярус утворюють клен гостролистий і липа серцелиста, підлісок і трав'янистий покрив досить рідкий [1].

Початком найбільш масованого і різнотипного антропогенного впливу на природні ландшафти території треба вважати середину XVII століття, тобто часи заснування міста Суми. Саме строкатість і різноманітність заплавних ландшафтів, зручне стратегічне розташування городища на території, охопленій трьома річками, обумовило вибір поселенців. За тодішніми описами [5; 7] це був дикий край, майже весь вкритий болотами й лісами. У цих земель був офіційний господар – Путивльський Печерський Молчанський монастир, який мав тут різні промисли: “с рыбною и звериною ловлею и с бобровыми гоны и со всякими угоды” [4], особливо ж цінувалася велика кількість бортних дерев у дубово-липово-кленових (грабових) лісах.

За свідченням П. Голубовського [5], який приводить замітку царського посла до Криму Василя Тяпкіна, “Около тех рек и на степях дубравы великия и леса и терны и тальники и камыши и звери в лесах и рыбы в водах и кормов конских всюды множество и пашни можно завести великия”. Проф. Г. Срезневський (1839) писав, що “Земли Слободской Украины, занимаемые ныне Харьковскою губерниєю и отчасти смежными уездами губерний Курской и Воронежской, в начале 17 в. были покрыты непроходимыми лесами и болотами, а кое-где столь же непроходимою степной травой и роскошными лугами. Земли плодоносные были пустынные, дики и не имели постоянных жителей” [7]. Ф. Виноградов свідчить, що “в верховьях рек Сулы, Терна и Гнилицы находились леса, в которых часто встречались 600-летние дубы, достигающие сажени и больше в диаметре” [2].

Особливість зведення лісів, які вкривали теперішню територію м. Суми та околиць, полягає в тому, що почалося воно з вирубування для фортечного будівництва основної лісоутворюючої породи – дуба. Збереглося кілька описів укріплень 2-ї половини XVII ст., які суттєво відрізняються один від одного, адже дерев'яні конструкції швидко руйнувалися, і їх доводилося часто ремонтувати й перебудовувати. За описом 1678 р., місто захищала споруджена з товстих дубових колод стіна і 7 високих веж [6]. Переселенці з Київщини, очевидно, також використовували для будівництва осель саме дуб, бо за царськими грамотами мали жити “за черкаськими обикностями” [4], тобто так, як жили на Правобережжі, зберігаючи традиції, в тому числі й будівельні. І якщо 1656 року “височайшим повелінням” місту було виділено 3 квадратних версти (близько 5 км²) будівельного лісу, то 1657 року – вже 10 (близько 17 км²) [4]. Властива Лівобережжю традиція споруджувати глинобитні хати з'явилася пізніше, в кінці XVIII ст.

В історії освоєння навколишніх лісів був також період цілеспрямованого винищення липи, викликаний конфліктом між Молчанським монастирем, якому за наказом Миколи I належали бортні дерева на землях, господарем яких вважались сумчани. Щоб не мати претензій з боку путивльців, сумчани вирубували липу в навколишніх лісах, нищили бортні дерева, впроваджуючи більш прогресивне пасічне господарство. Радіус такої діяльності

сягав 12 верст (близько 20 км). Внаслідок активної вирубки основних лісоутворюючих порід потужні лісові масиви на території, яку займає сучасне місто, були зведені ще до того, як почалася її активна забудова, що практично до кінця XIX ст. поширювалася головним чином на правобережжі р. Псел. це, очевидно, стало однією з причин обміління приток Псла – річок Сумки і Стрілки, остання зараз практично не існує. Так, на початку XIX ст. ширина р. Сумки становила понад 100 м, на початку XXI – до 5 м.

За описами XIX ст. околиці м. Сум являли собою типовий лісостеповий ландшафт. Власне, саме цей час можна вважати новим етапом розвитку антропогенних ландшафтів території м. Суми. Почалося активне їх “окультурення”. Зростає індустріальне навантаження – починають активно розвиватися машинобудівна, цукрова, металургійна, переробна галузі промисловості. Суми стають прогресивним, заможним містом, і з ініціативи мільйонерів-меценатів на його території і в околицях розбивають громадські сади і парки. Перший виник у середині XIX ст. на лівому березі Псла, поруч із сучасним Харківським мостом і мав назву “Швейцарія” тому, що при його створенні намагалися якомога точніше відтворити швейцарські пейзажі, влаштовуючи насипні гірки з альпійською рослинністю і валунами чудернацьких форм [6]. Пізніше, вже на правому березі Псла, було закладено сад Лещинських, сади Асмолових, сади й парки при Громадському зібранні, театрі “Тіволі” та інші. Особливістю тогочасних садів і парків була їх штучність – вони створювались без урахування природних ландшафтних особливостей, насаджувались екзотичні рослини, змінювався рельєф тощо. При цьому часто сліпо наслідували своерідну моду на дерева, відлунням якої була велика кількість тополь Болле та італійської, які імітували кипариси з модних на ті часи середземноморських пейзажів. Пірамідальними тополями були засаджені практично всі центральні вулиці міста [6].

Таблиця 1.

Види антропогенного впливу на природні ландшафти території міста Суми за період його існування

№ періоду	тривалість	види господарської діяльності	найбільш змінені компоненти	типи антропогенних ландшафтів
1	17-18 ст.	вирубання лісів, меліорація заплави, розорювання луків, мисливство, рибальство, бортництво, гідротехнічні споруди	рослинність, тваринний світ	селитебний сільського типу, меліоративно-городній, дорожній (без інфраструктури), сільськогосподарський, белігеративний, тафальний
2	19 ст.	інтенсивний розвиток сільського господарства, будівництва, промисловості (цукровий завод, машинобудівні майстерні тощо)	біота, ґрунти, рельєф	водно-рекреаційний, садово-парковий, малоповерхової забудови, дорожній, промисловий
3	20 ст.	інтенсивна забудова і розширення меж міста і приміської зони, виникнення нових промислових підприємств	всі компоненти	багатоповерхової забудови, промисловий, рибогосподарський, гідроенергетичний, дорожній

З середини XX ст. активно освоюється лівобережжя Псла, головним чином під багатоповерхову забудову, без урахування особливостей території. Замість продуманої

меліорації заболочені площі засипаються піском. Саме з цим пов'язані труднощі з озелененням цих районів міста. Колишні паркові території щільно забудовуються, внаслідок відсутності належного догляду екзотів поступово змінюють рослини, властиві корінним ландшафтам території міста Суми. Так, саме липа серцелиста найкраще почуває себе на території міста: озеленювачі відмічають надзвичайно низький рівень захворюваності навіть серед дерев у центрі міста. Натомість невластиві корінним ландшафтам, але притаманні, з точки зору архітектури, історичним ландшафтам, пірамідальні тополі внаслідок стадійного виродження і несприятливих умов (межа їхнього ареалу проходить південніше) суховершиняють, швидко старіють і не тільки естетично й економічно не вигідні, а й вносять певні протиріччя у процес взаємопроникнення природи і міста. Тому, очевидно, в ландшафтному будівництві слід відмовитись від поняття "історичний ландшафт" і узгоджувати вибір порід дерев для озеленення із закономірностями розвитку корінних, природних ландшафтів.

Отже, період антропогенного впливу на природні ландшафти території, що вивчається, становить близько 350 років. Цей час можна поділити на певні етапи в залежності від типу та інтенсивності впливу [7] див. табл. 1.

Література:

1. Нешатаев Б. Н. Физико-географическое районирование Сумской области. Сумы: СГПИ им. А. С. Макаренка, 1987. – 52 с.
2. Виноградов Ф. А. Растительный и животный мир // "Россия", 1903.
3. Леонец В. О. Наслідки сучасної деградації природних і антропогенних ландшафтів та шляхи їх раціонального використання // Проблеми ландшафтного різноманіття України: Збірник наукових праць. К., 2000. – С. 64–67.
4. Юркевич В. Еміграція на схід і залюднення Слобожанщини за Б.Хмельницького. – К.: Либідь, 1992. – 126 с.
5. Голубовский П. Печенеги, тюрки, и половцы до нашествия татар / История Южно-русских степей 9-12 в. в. – К., 1884.
6. Сумы. Улицями старого міста: Історико-архітектурний альбом / Керівники автор. колективу: Ю.С.Кобиляков, В.С.Соколов, В.К.Шейко. – Сумы: РВО "АС-Медіа", 2003. – 264 с.
7. Срезневский Г. Харьковское губернское ведомство. Прибавление № 31, Харьков, 1839.
8. Яцентюк Ю.В., Сумм М. В. Сучасна структура ландшафтів міста Вінниця // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського. Серія: Географія. – 2001. – Вип. 1. – С. 73–81.
9. Глущенко Ю. І., Молодиченко В. В. Деякі аспекти формування антропогенних ландшафтів Запорізької області // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського. Серія: Географія. – 2001. – Вип. 1. – С. 69–73.
10. Берест Ю. М., Осадчий Е. М. Розвідки на території Зеленогайського та Заріченського археологічних комплексів // Третя Сумська обласна наукова історико-краєзнавча конференція. Збірник статей – Сумы: редакційно-видавничий відділ СДПУ ім. А. С. Макаренка, 1999. – С. 29-31.

Summary:

Hanna SHEVCHENKO. FORMATION OF ANTHROPOGENOUS LANDSCAPES IN BORDERS OF MODERN TERRITORY OF THE CITY OF SUMY FOR HISTORICAL TIME

In article questions of change of natural landscapes of the city of Sumy and its vicinities under influence of the anthropogenous factor are considered. The characteristic of initial landscapes is given; various stages of their subsequent updating are shown. Attempt periodicity anthropogenous influence on landscapes is executed. General duration of anthropogenous influence on landscapes of researched territory is determined.